

Roman Gieroń

Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie

ORCID 0000-0003-0608-026X

„OFIARY WOŁAJĄ DO NAS O PAMIĘĆ”.
SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI ODDZIAŁU IPN
W KRAKOWIE W ZWIĄZKU Z 80. ROCZNICĄ ROZPOCZĘCIA
AKTION „REINHARDT”

W 2022 r. minęło osiemdziesiąt lat od rozpoczęcia Akcion „Reinhardt”. Kryptonimem tym funkcjonariusze III Rzeszy nazwali akcję, której celem było masowe wymordowanie Żydów znajdujących się na terenie Generalnego Gubernatorstwa (GG) i okręgu białostockiego (Bezirk Białystok). Akcion „Reinhardt” Niemcy przeprowadzili w latach 1942–1943 w ramach Endlösung der Judenfrage, czyli tzw. ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej.

W obozach zagłady stworzonych przez władze niemieckie na terenie GG zamordowano wówczas około półtora miliona ludzi. W większości byli oni obywatelami Rzeczypospolitej Polskiej. Ofiary były również zabijane podczas egzekucji, które towarzyszyły deportacjom. Mordowano wszystkich Żydów, w tym kobiety, dzieci, starców i chorych. Zbrodnicza operacja rozpoczęła się w nocy z 16 na 17 marca 1942 r. od deportacji ludności żydowskiej z getta lubelskiego do obozu zagłady w Bełżcu¹. Dlatego w przededniu 80. rocznicy rozpoczęcia akcji, 15 marca 2022 r.,

¹ Operację dopiero w czerwcu 1942 r. nazwano imieniem jednego z głównych realizatorów planu Zagłady Reinharda Heydricha, który na początku tegoż miesiąca zmarł na skutek ran odniesionych w zamachu w Pradze.

Instytut Pamięci Narodowej we współpracy z Państwowym Muzeum na Majdanku zorganizował uroczystość upamiętniającą jej ofiary. Tego dnia w Muzeum i Miejscu Pamięci w Bełżcu w uroczystości wzięli udział organizatorzy: prezes Instytutu Pamięci Narodowej dr Karol Nawrocki i dyrektor Państwowego Muzeum na Majdanku dr Tomasz Kranz, oraz goście, wśród których znaleźli się przedstawiciele rządu, organizacji samorządowych, wojska, organizacji kombatanckich, wielu instytucji, kościołów i związków wyznaniowych oraz społeczności lokalnej.

Podczas uroczystości zostały odczytane listy od prezydenta Andrzeja Dudy oraz premiera Mateusza Morawieckiego. Głos zabrali także organizatorzy oraz zaproszeni goście. Prezes IPN w wystąpieniu w Bełżcu przypomniał: „dziś te ofiary wołają do nas o pamięć, o pamięć o ich życiu i tragicznej śmierci. Wołają do nas także o odpowiedzialność i reagowanie na zło tego świata”. Odczytano świadectwa ocalałych z Zagłady: Rudolfa Redera, Poli Hirszman, Ireny Schnitzer, oraz relację nauczyciela ze szkoły powszechnej w Bełżcu Eustachego Ukraińskiego. Na zakończenie naczelny rabin Polski Michael Schudrich wraz z proboszczem parafii rzymskokatolickiej pw. Matki Bożej Królowej Polski w Bełżcu ks. Stanisławem Szałańskim oraz proboszczem parafii prawosławnej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim ks. prot. Dariuszem Wasilukiem odmówili modlitwy za dusze ofiar. Następnie uczestnicy uroczystości oddali hołd pomordowanym, składając kwiaty i zapalając znicze w niszy Ohel².

Niniejsze sprawozdanie ma na celu podsumowanie działań Oddziału IPN w Krakowie, podejmowanych w 2022 r. w związku z 80. rocznicą rozpoczęcia Akcji „Reinhardt”³. Ze względu na właściwość terytorialną, głównym obszarem działalności oddziału krakowskiego jest dzisiejsze województwo małopolskie. W okresie okupacji obszar ten w większości znajdował się w zachodniej części – utworzonego przez władze niemieckie – dystryktu krakowskiego GG. Deportacje ludności żydowskiej z tego terenu do obozu zagłady w Bełżcu rozpoczęły się w czerwcu 1942 r. od Krakowa. Mieszkańcy getta krakowskiego przed deportacją byli gromadzeni na placu Zgody (obecnie plac Bohaterów Getta). Następnie Niem-

² Koncepcję tej uroczystości opracował Roman Gieroń (OIPN Kraków). Nagranie z jej przebiegu jest dostępne on-line: <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/80-rocznica-akcji-reinhardt/163252,Uroczystosc-upamietniajaca-ofiary-niemieckiej-Akcji-Reinhardt-Belzec-woj-lubelsk.html>, dostęp 25 XI 2022 r.

³ Niniejsze sprawozdanie nie obejmuje działań prowadzonych przez Delegaturę IPN w Kielcach.

cy formowali z nich kolumny i w grupach, pod eskortą żołnierzy, prowadzili na stację kolejową w Płaszowie. Stąd Żydzi byli deportowani do Bełżca. Szacuje się, że podczas czerwcowej akcji wysłano na śmierć od 5 do 7 tys. osób. Wkrótce po jej zakończeniu, 20 czerwca zmniejszono teren getta krakowskiego⁴. W związku z 80. rocznicą tych wydarzeń na placu Bohaterów Getta do 30 czerwca 2022 r. można było oglądać dwie wystawy przygotowane przez IPN – „Zagłada Żydów europejskich”⁵ i „Polacy ratujący Żydów podczas II wojny światowej”⁶.

Przez kolejne tygodnie i miesiące przedstawiciele Oddziału IPN w Krakowie brali udział w wydarzeniach (marszach pamięci, konferencjach, uroczystościach) upamiętniających ofiary Holokaustu, deportowane z miejscowości znajdujących się na terenie dystryktu krakowskiego i ziem wcielonych do Rzeszy Niemieckiej. Pracownicy oddziału krakowskiego IPN współorganizowali wydarzenia i obchody rocznicowe ku czci ofiar w Tarnowie i Zbylitowskiej Górze (12 i 17 czerwca), Olkuszu (8–14 czerwca), Wadowicach (2 lipca), Makowie Podhalańskim (17 sierpnia), Myślenicach (22 sierpnia), Nowym Sączu (23–28 sierpnia), Bochni (24 sierpnia), Skawinie (2 września), Słomnikach (2 września), Miechowie (4 września), Wolbromiu (5 września), Brzesku (10–11 września), Tuchowie (13 września), Dąbrowie Tarnowskiej (16 września), Żabnie (20 września), Pińczowie (26 października) i Zakliczynie (26 stycznia 2023 r.)⁷. Na zaproszenie organizatorów (urzędów, stowarzyszeń i fundacji) brali także udział w uroczystościach w Bobowej (12 sierpnia), Starym Sączu (17 sierpnia), Limanowej (18 sierpnia), Gorlicach (19 sierpnia), Białej Niżnej (21 sierpnia), Mszanie Dolnej (22 sierpnia), Wieliczce i Niepołomicach (26 sierpnia) oraz w Rabce (28 sierpnia). Szczegółowe informacje z przebiegu poszczególnych upamiętnień były na bieżąco umieszczane na stronie internetowej oddziału krakowskiego w zakładce zatytułowanej „80. rocznica Akcji Reinhardt” oraz na Facebooku.

⁴ Kolejna akcja w getcie krakowskim miała miejsce 28 października 1942 r. Kilka miesięcy później, 13 i 14 marca, tzw. żydowska dzielnica w Krakowie została zlikwidowana.

⁵ Wystawę można pobrać pod poniższym linkiem: <https://ipn.gov.pl/pl/edukacja-1/wystawy/85863,Wystawa-Zaglada-Zydow-europejskich-do-pobrania-PLen.html>, dostęp 28 XII 2022 r.

⁶ Wystawę można pobrać pod poniższym linkiem: <https://ipn.gov.pl/pl/edukacja-1/wystawy/87180,Wystawa-Polacy-ratujacy-Zydow-w-czasie-II-wojny-swiatowej-do-pobrania.html>, dostęp 28 XII 2022 r.

⁷ Początkowo uroczystość ta była planowana na październik lub listopad 2022 r.

Podczas wymienionych powyżej uroczystości prezentowano również wystawy przygotowane przez IPN. Wystawa „Aktion »Reinhardt« 1942–1943”⁸ była pokazywana w Tarnowie, Nowym Sączu, Bochni, Wolbromiu, Dąbrowie Tarnowskiej i Żabnie. Wystawa „Polacy ratujący Żydów w czasie II wojny światowej” była prezentowana w Tarnowie i Dąbrowie Tarnowskiej. Natomiast wystawę „Zagłada Żydów europejskich” można było oglądać w Tarnowie, Olkuszu, Nowym Sączu i Żabnie.

Należy także wspomnieć o działalności Oddziałowego Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa w Krakowie, które we współpracy z burmistrzem Pińczowa ufundowało tablicę upamiętniającą zamordowanych przez Niemców obywateli RP narodowości żydowskiej, zamontowaną przy wejściu do Starej Synagogi w Pińczowie (uroczystość odsłonięcia odbyła się 26 października) oraz – we współpracy z władzami Zakliczyna i potomkami rodziny Riegelhaupt-Kempiński – pomnik i tablicę upamiętniającą zamordowanych przez Niemców Żydów z Zakliczyna i innych miejscowości, zamontowaną w Zakliczynie (oficjalne odsłonięcie – 26 stycznia 2023 r.)⁹. Ponadto krakowskie OBUWiM ufundowało – we współpracy z burmistrzem Makowa Podhalańskiego – tablicę i odlane z brązu płaskorzeźby orła oraz gwiazdy Dawida, upamiętniające zamordowanych przez Niemców Żydów, zamontowane na budynku dworca w Makowie Podhalańskim (18 sierpnia), skąd Niemcy wywozili żydowskich mieszkańców na śmierć.

Ponieważ w przeprowadzonych ponad dekadę temu badaniach sondażowych w Polsce zaledwie 0,9 proc. respondentów wskazało Bełżec jako miejsce zagłady ludności żydowskiej¹⁰, jednym z zadań Oddziału IPN w Krakowie, ze względu na jego właściwość terytorialną, było edukowanie na temat roli tego obozu zagłady jako miejsca kaźni większości małopolskich Żydów. W czerwcu 2022 r., czyli w rocznicę rozpoczęcia systematycznych deportacji z dystryktu krakowskiego do obozu zagłady w Bełżcu, na stronie internetowej oddziału

⁸ Wystawę przygotowaną przez Oddziałowe Biuro Edukacji Narodowej IPN w Lublinie i Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Lublinie Delegatura w Radomiu można pobrać pod poniższym linkiem: <https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/wystawy/wystawy-elementarne/161287,Aktion-Reinhardt-19421943.html>, dostęp 9 I 2023 r.

⁹ To miejsce pamięci powstało już w 2022 r.

¹⁰ *Akcja „Reinhardt”. Historia i upamiętnianie*, red. S. Lehnstaedt, R. Traba, Warszawa 2019, s. 7.

wyemitowano po raz pierwszy film edukacyjny pt. *Aktion „Reinhardt” w dystrykcie krakowskim*¹¹ wyprodukowany przez krakowski IPN, w reżyserii Jarosława Migonia.

W filmie pokazano ewolucję niemieckiej polityki antyżydowskiej, jak też przebieg akcji „Reinhardt” głównie w perspektywie dwóch kluczowych miast tego regionu: Krakowa (od którego w czerwcu rozpoczęły się deportacje do Bełżca) oraz Tarnowa (będącego wówczas największym skupiskiem ludności żydowskiej na tym terenie). Szacuje się, że z dystryktu krakowskiego deportowano do obozu zagłady w Bełżcu około 140 tys. osób. Założeniem twórców filmu – jak wskazała recenzentka scenariusza dr Martyna Grądzka-Rejak – było odwołanie się do perspektywy lokalnej, dzięki czemu produkcja ta może być wykorzystywana także przez małopolskich edukatorów zajmujących się problematyką Zagłady. Projekcje filmu dla młodzieży szkolnej odbyły się w Muzeum Niepodległości w Myślenicach (22 sierpnia), w Liceum Ogólnokształcącym im. Marii Curie-Skłodowskiej w Skawinie (5 września), w Domu Kultury w Wolbromiu (5 września) oraz w Domu Kultury w Tuchowie (13 września).

Kolejnym elementem działalności edukacyjnej krakowskiego oddziału było przygotowanie czterech dodatków historycznych, które po publikacji w lokalnej prasie były zamieszczane na stronie internetowej IPN. Pierwszy z nich, pt. *Zbrodnicza akcja*, ukazał się 18 marca 2022 r. jako bezpłatny dodatek do „Dziennika Polskiego”¹². Opublikowano w nim następujące artykuły: Filipa Musiała *Niemiecka zbrodnia na polskich Żydach*, Rafała Opulskiego „*Wieczny Żyd*”. *Antysemita propaganda III Rzeszy*, Anny Czocher „*Zaczęły się systematyczne prześladowania Żydów*”, Martyny Grądzkiej-Rejak „*Strzępek nadziei i dno rozpacz*”. *Aktion „Reinhardt” w dystrykcie krakowskim*, Romana Gieronia „*Zatem wyśle pan zakładników natychmiast, by przeszukali cały teren*” oraz Joanny Lubeckiej *Nieukarani sprawcy*. Zaprezentowane artykuły dotyczyły życia ludności żydowskiej w GG w latach

¹¹ Film jest dostępny na stronie oddziału krakowskiego IPN: <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/80-rocznica-akcji-reinhardt/166724,Aktion-Reinhardt-w-dystrykcie-krakowskim-Film-edukacyjny-krakowskiego-IPN.html>, dostęp 25 XI 2022 r. Koncepcję scenariusza do filmu, we współpracy z nauczelnikiem OBEP w Krakowie Michałem Masłowskim i reżyserem Jarosławem Migoniem, opracował dr Roman Gieroi.

¹² Dodatek jest dostępny on-line: <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/periodyki-ipn/dodatki-histyczne-do/161558,Zbrodnicza-Akcja-Dodatek-prasowy-PDF.html>, dostęp 16 I 2023 r.

1939–1942, antyżydowskiej propagandy, przebiegu akcji „Reinhardt”, wyłapywania uciekinierów przed Zagładą oraz powojennego rozliczenia funkcjonariuszy odpowiedzialnych za popełnione zbrodnie.

Pozostałe trzy dodatki (które można określić mianem regionalnych) były związane z upamiętnieniem ofiar deportacji z poszczególnych miejscowości, znajdujących się na obszarze współczesnego województwa małopolskiego. 10 czerwca 2022 r. ukazał się dodatek pt. *Zagłada Żydów w Tarnowie* (opublikowano w nim artykuły Martyny Grądzkiej-Rejak „*Byliśmy jak sparaliżowani*” i Macieja Korkecia *Zdruzgotane iluzje* oraz wywiad Romana Gieroniego z dr. hab. Leszkiem Hońdą, kierownikiem Zakładu Kultury Żydów w Instytucie Judaistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, zatytułowany „*Zdawali sobie sprawę, że Żydzi zostaną wkrótce zamordowani*”)¹³. 19 sierpnia 2022 r. ukazał się dodatek pt. *Zagłada Żydów w Nowym Sączu* (opublikowano w nim artykuły Łukasza Połomskiego *Żydzi sądecy w międzywojniu*, Artura Franczaka *Getto w Nowym Sączu*, Martyny Grądzkiej-Rejak „*Szukają błędnym wzrokiem tych, których już na wieki utracili*” oraz wywiad Romana Gieroniego z Urszulą Antosz-Rekucką, społecznym opiekunem zabytków, założycielką i prezesem Fundacji Sztetl Mszana Dolna, pt. *Przedwojenne życie, zagłada i upamiętnienie historii mszańskich Żydów*)¹⁴. 26 sierpnia 2022 r. ukazał się ostatni dodatek pt. *Zagłada Żydów na Podhalu* (opublikowano w nim artykuły Marcina Chorążkiego *Wojenne realia na Podhalu*, Martyny Grądzkiej-Rejak *Zagłada nowotarskich Żydów*, Romana Gieroniego, „*Zastali na drzwiach kartkę, że mają zgłosić się w Nowym Targu*”)¹⁵. Koncepcję tych dodatków oraz ich plan opracował autor niniejszego sprawozdania¹⁶.

Artykuły popularnonaukowe ukazywały się także w wersji cyfrowej w zakładce poświęconej 80. rocznicy akcji „Reinhardt” na stronie internetowej oddziału (zob. Michał Zajda, *Bełzec. Zapomniane miejsce kaźni polskich Żydów*; Joanna

¹³ Dodatek jest dostępny on-line: <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/periodyki-ipn/dodatki-histeryczne-do/166331,Zaglada-Zydow-w-Tarnowie-Dodatek-prasowy-do-pobrania-PDF.html>, dostęp 16 I 2023 r.

¹⁴ Dodatek jest dostępny on-line: <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/169157,Zaglada-Zydow-w-Nowym-Saczu-Dodatek-prasowy-do-pobrania-PDF.html>, dostęp 16 I 2023 r.

¹⁵ Dodatek jest dostępny on-line: <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/169313,Zaglada-Zydow-na-Podhalu-Dodatek-prasowy-do-pobrania-PDF.html>, dostęp 16 I 2023 r.

¹⁶ Autor składa podziękowania za pomoc w realizacji tych projektów na ręce dr Martyny Grądzkiej-Rejak.

Lubecka, *Adolf Eichmann. Człowiek w kapciach w kratkę*; Roman Gieroń, „*Morderca w białych rękawiczkach*”. *Willi Haase*).

Pracownicy oddziału prowadzili także warsztaty, wygłaszali wykłady i referaty poświęcone niemieckiej operacji przeciwko Żydom oraz współpracowali z mediami, udzielając dziennikarzom wypowiedzi z komentarzami historycznymi. 23 marca 2022 r. w Centrum Edukacyjnym Przystanek Historia IPN w Krakowie w ramach cyklu „Archiwalna środa” odbył się wykład pracownika Oddziałowego Archiwum IPN w Krakowie Michała Zajdy pt. „Aktion »Reinhardt«. Ideologiczne podstawy, przebieg i pamięć o ofiarach niemieckiego ludobójstwa”. Prelegent opowiedział o niemieckich działaniach związanych z przygotowaniem do wymordowania europejskich Żydów, realizacji akcji „Reinhardt” i zachowywaniu pamięci o Zagładzie. Także w tym samym miesiącu, kilkanaście dni wcześniej, dr Roman Gieroń podczas sympozjum „Aktion »Reinhardt« i Zagłada polskich Żydów – w kręgu mechanizmów i sprawców” (które odbyło się 9 marca w Centralnym Przystanku Historia przy ul. Marszałkowskiej w Warszawie) wygłosił referat poświęcony Williemu Haasemu, odpowiedzialnemu (od października 1942 r.) za bezpośredni nadzór nad akcją w terenie na obszarze dystryktu krakowskiego¹⁷. Prelegent – na podstawie przeprowadzonych przez siebie badań archiwalnych – opisał popełnione przez Haasego czyny i sprawę powojennego ich rozliczenia przed Sądem Wojewódzkim w Krakowie w 1951 r. Autor pokazał także, jak wiele cennych informacji dotyczących zbrodni popełnionych podczas akcji „Reinhardt” zostało udokumentowanych w ramach tej sprawy karnej.

25 maja 2022 r. we współpracy z Małopolskim Centrum Doskonalenia Nauczycieli pracownicy OBEN i OBBH w Krakowie zorganizowali seminarium z okazji 80. rocznicy rozpoczęcia Aktion „Reinhardt” w Małopolsce. Zajęcia skierowane dla nauczycieli zrealizowano w formie warsztatów on-line. Podczas seminarium zostały wygłoszone następujące wykłady: dr Rafał Opulski, „Nowy człowiek w nowym społeczeństwie. Geneza i istota totalitaryzmów”; dr Roman Gieroń, „Aktion »Reinhardt« w dystrykcie krakowskim”; Michał Masłowski „Zagłada Żydów w powiecie olkuskim”. Na zakończenie zaprezentowano materiały edukacyjne dotyczące Zagłady.

¹⁷ Za koordynację akcji na obszarze dystryktu krakowskiego odpowiadał Julian Scherner. Osobą odpowiedzialną za bezpośredni nadzór w terenie był Martin Fellenz, a po jego odejściu Willi Haase.

W kolejnych miesiącach prelekcje poświęcone tematyce Akcion „Reinhardt” były wygłaszane przez dr. Romana Gieronia w Muzeum Niepodległości w Myślenicach (22 sierpnia), Liceum Ogólnokształcącym im. Marii Curie-Skłodowskiej w Skawinie (5 września), Miejskiej i Powiatowej Bibliotece Publicznej w Brzesku (10 września)¹⁸, Muzeum Miejskim w Tuchowie (13 września), Domu Kultury w Tuchowie (13 września) oraz w Ratuszu w Zakliczynie (26 stycznia 2023 r.).

W roku sprawozdawczym została wydana także publikacja pracownika Oddziałowego Archiwum IPN w Krakowie Ryszarda Kotarby pt. *Żydzi Krakowa w dobie zagłady (ZAL/KL Płaszow)*. Praca ukazała się z logotypem „Akcion »Reinhardt« – 80. rocznica niemieckiej zbrodni 1942–1943”. Opracowanie jest bardzo obszerne, liczy ponad osiemset stron i składa się z piętnastu rozdziałów, w których autor podjął się próby ukazania części dziejów Żydów krakowskich w okresie okupacji niemieckiej, szczególnie w okresie funkcjonowania obozu pracy, a potem obozu koncentracyjnego w Płaszowie.

Reasumując, Oddział IPN w Krakowie, mając na względzie zachowanie pamięci o ogromie ofiar, zorganizował kilkadziesiąt różnych działań i inicjatyw lub wsparł ich organizację, w celu upamiętnienia tych ofiar i upowszechnienia wiedzy na temat niemieckiej Akcion „Reinhardt”, w ramach której do końca 1942 r. zamordowano w obozie zagłady w Bełżcu większość Żydów pochodzących z Krakowa i okolicznych miejscowości.

¹⁸ Referat został wygłoszony w ramach konferencji popularnonaukowej poświęconej 80. rocznicy Zagłady brzeskich Żydów. Organizatorami wydarzenia byli Miejski Ośrodek Kultury w Brzesku, Stowarzyszenie „Pamięć i Dialog. Wspólna Historia” oraz Urząd Miejski.